

Kosek, Pavel

Příspěvek k poznání vývoje spojovacích prostředků vytvořených od výrazu brže

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1998, vol. 47, iss. A46, pp. [131]-141

ISBN 80-210-1796-1

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100307>

Access Date: 11. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

PAVEL KOSEK

PŘÍSPĚVEK K POZNÁNÍ VÝVOJE SPOJOVACÍCH PROSTŘEDKŮ VYTVOŘENÝCH OD VÝRAZU *BRŽE*

Záměrem této studie je na vybraném okruhu českých literárních památek období baroka analyzovat užití spojovacích prostředků vytvořených od komponentu *brž(e)*. *Brže*, což je komparativ od příslovce *brzo* a znamená „spíše“, „rychleji“, se stalo východiskem pro vytvoření několika spojovacích prostředků: *a brž*, *anobrž*, *alebrž*, *něbrž* (> *nýbrž*). Počátky těchto spojovacích prostředků spadají do XV. století. Původně si *brže* uchovávalo v těchto spojeních svůj lexikální význam — „spíše“: „Když se ho užilo v souvětí ve druhé větě, mohlo svým lexikálním významem vyjadřovat, že platí spíše obsah věty druhé než obsah věty první. Přitom vystupoval především vztah stupňovací (druhé větě se dává přednost před první), řidčeji odporovací opakový (místo popřehého děje se klade jiný)“ (Bauer 1960, s. 74–75). Komparativ *brže* se obvykle pojil se spojovacími výrazy *a*, *ano*, *ale* a s původně zápornou *ne*. Společně s nimi se tedy uplatňoval v souvětích stupňovacích a odporovacích. Postupně došlo k těsnějšímu spojení těchto slov, lexikální význam *brže* se oslabil, až vznikly složené spojky *anobrž*, *alebrž*, *něbrž* (spojení *a brž* zůstalo ale vždy volné — Bauer 1960, s. 75). Nutno dodat, že tyto spojovací prostředky jsou typické pro češtinu, že v jiných slovanských jazycích takové výrazy nevznikly (pomineme-li slovinskou časovou spojku *brž ko* „jakmile“). (K podrobnému popisu vzniku jednotlivých výrazů se vrátíme v rámci dalšího výkladu.)

Ze spojovacích prostředků odvozených od výrazu *brže* máme v excerpujících památkách barokního období doloženy pouze dva — *nýbrž* a *anobrž*.

Poměrně frekventovaná spojka *nýbrž* (někdy se vyskytující v podobě *nybrž*) se uplatňuje především jako spojovací prostředek odporovacího vztahu. Jde o ta souvětí, v nichž se ve větě druhé uvádí opak toho, co je popřeno ve větě první (tyto případy se obvykle klasifikují jako opakový typ odporovacího vztahu — např. Grepl — Karlík 1989, s. 365) — excerpujeme 20 souvětí: *Ale on když ho císařova manželka povolala, nechtěl přijeti, nýbrž zůstal v Itálii...* Jestřábský 80, *...jemu radili, aby ho tam pochovati nedal, nýbrž k ním do Klatov přivesti, a jeho tu v témž Klášteře...* dal pochovati Hammerschmidt 109, *Pakli se na odpor*

staví, buble, repce, ..., zlořečí, nic tak nezejská, nýbrž škodu velikou na Duši odnese Božan 464, ...nebuďte tak zaslepeni, a k Služebníkum odporni, nýbrž pamatujte na Příkázání Boží Marek 175.

V některých dokladech se však na tento základní vztah vrství stupňovací odstín. Můžeme rozlišit několik takových modifikací opakově odporovacího souvětí, v nichž obsah věty druhé přesahuje moment očekávání spojený s obsahem věty první:

a/ Ve většině excerpovaných dokladů je důležitým rysem to, že obsahy vět (popř. výrazy v nich vyjádřené) se chápou jako „protikladné“.

Pozn. V tomto případě používáme tradiční termín (srov. Blažek 1962), i když přesnější by spíše bylo mluvit o neutralizaci protikladu. Srov. nč.: *Nebál se, nýbrž dokonce (ú...) byl odvážný* je realizováno na pozadí opozice *bát se (být bázlivý) X být odvážný*.

Taková souvětí bychom mohli charakterizovat „neplatí A, nýbrž právě naopak platí B“: *Z toho taky můžeme sobě naučení vzíti, že ten slepý „Bartimaeus“ nedal se okřiknouti ve své prosbě a volání; nýbrž když mu přimlouvali aby mlčel, on mnohem více volal: ... Koniáš 176, ...takoví všickni místo očekávaného: Rozhřešení, odnáší své zlořečení, a na místě spasení sami sebe odsuzují k věčnému zatracení, nebo žádný hřích se jim neodpouští, nýbrž dvouch nových přetěžkých hříchův se dopouští, ... Marek 65.*

b/ Platnost věty druhé je chápána jako překvapivá — „neplatí A, nýbrž dokonce platí B“: *...Císař znajíce Theobalda... věrnost/ jim toho ničehož věřiti nechťel/ nýbrž vždy více/ a více na něho laskav byl/ a jeho od sebe nijakž nechťel propustiti/ nýbrž se s ním ve všem řídil/... Hammerschmidt 108 (poslední nýbrž je odporovací), Což, když Bratří S. Otcí přednesli, kterak tomu málomocnému nemohou nic vděk učiniti, nýbrž tak veliké křivdy musejí, místo lásky uznání, u poděkování snášeti: ... Marek 178, Světu lživému věříte, k Nebi cestu neměříte, nýbrž v kališti Světa marnosti a ošemetnosti věžíte? Marek 236.*

c/ Věta druhá vyjadřuje přesnější, adekvátnější tvrzení — „neplatí A, nýbrž spíše platí B“: *Takovíhle tyranští a ukrutní učitelové nic nevzdělávají dobrého, aniž jaký prospěch přinášejí; nýbrž mnohem více kazí, a ku překážce jsou dobrým a zdařilým vtipům, při jích učení Jestřábský 38, ...ta slova: „Toto jest tělo mé/ i jiná jim podobná/ která viz v našem výkladu pod Kapitolou 6. sv. Jana o verši 52. nemají se rozuměti a bráti v smyslu figurním a cizím; nýbrž tak/ jakž podle obyčejného způsobu mluvení sprostě/ vlastně/ a v pravdě znějí Božan 324.*

Interpretace některých excerpovaných souvětí je nejasná, někdy nelze přesně rozhodnout, zdali nabývají onoho stupňovacího charakteru (zjistili jsme 8 souvětí): *...nevzdalujeme se od veřejného Věrných Shromáždění, od určitých a obyčejných Pobožností, nýbrž k takovým se vši čerstvostí, stálostí a vroucností se dostavujeme, ... Koniáš 345, Laskavý v Kristu pánu poslouchací: kdybych nevěděl, jaký Muž byl Simeon, že nebyl nějaký hloupý, a sprostý člověk, jak bludně o něm smejšlel Kacíř Kalvín, nýbrž, jak sv. Lukáš dokazuje: že byl člověk spravedlivý... Marek 103, Co má ten očekávati, který dokonce služby Boží opouští, aniž slovo Páně k uším tělesným nepřipouští? nýbrž skrze Lenivost je slyšeti zanedbává, a tak opovážlivě s ním pohrdá, a je pošlapává? Marek 278, ...oni ho*

nepoznali/ nepřijali/ v něj neuvěřili/ jeho navštívení/ učení/.../ napomínání slyšeti/ a pokání činiti nechtěli/ nýbrž jemu se protivili/ jej od sebe odstrčili/ ano jako zločince na ohavném Kříži zamordovali Božan 721. Pro jednoznačnou interpretaci těchto souvětí nám scházejí především modifikační výrazy typu novočeského *i, dokonce, spíše* apod. (absence těchto výrazů nepřímou naznačuje, že spojovací prostředek *nýbrž* si ještě uchovává zbytky lexikálního významu adverbia *brže*).

Jak už bylo řečeno výše, představují uvedená souvětí jakousi modifikaci odporovacího souvětí (většina klasifikací českého souvětí také tuto blízkost konstatuje). Obvykle však bývají charakterizována jako tzv. „přesňující typ“ stupňovacího souvětí. Nutno říci, že na základě celé řady shodných rysů chápou některé novější práce tento „přesňující typ“ společně s „opakovým“ za součást odporovacího souvětí; tak např. Běličová — Sedláček mluví o jednom typu „adverzativního souvětí“, který charakterizují: „...(adverzativní — pozn. aut.) dominance platnosti B nad neplatností A. Platností B je odsunut stranou význam možné platnosti A i dosah faktické neplatnosti A,...“ (Běličová – Sedláček 1990, s. 49). V Příruční mluvnici češtiny se sice vydělují jako samostatné typy jak souvětí stupňovacího, tak odporovacího, jsou však klasifikovány v podstatě identicky, a sice jako korektura neplatného/neadekvátního: „V první výpovědi se popírá platnost nějakého faktu / adekvátnost jeho jazykového vyjádření a v druhé výpovědi se nahrazuje faktem platným / vyjádřením adekvátním.“ (Příruční mluvnice češtiny 1995, s. 566).

V jednom případě máme doloženo souvětí uvozené spojkou *nýbrž*, v němž se vztah stupňovací vrství na souvětí slučovací. Mínilme tím ten typ gradačního vztahu, v němž obsah věty druhé platí vedle obsahu věty první, obsah věty druhé dodává něco, co překračuje (odsunuje) rámec očekávání, vyplývající z obsahu věty první (tradičně se nazývá doplňovací typ stupňovacího souvětí a bývá schematicky charakterizován „platí A, a nadto platí B“ — např. Grepl – Karlík 1989, s.368). V Příruční mluvnici češtiny (op. cit., s. 565) se popisuje jako tzv. korektura očekávání; Běličová – Sedláček klasifikují tato souvětí takto (op. cit., s. 51): „...dosah platnosti A odsunut stranou dosahem platnosti B... Zpravidla je platnost B pojata jako provázející vlastnost A, tj. vyznačuje se rysem „(chápej, že) B platí vedle A“: *Ten S. Jan, o kterým pravil Kristus Pán: že jest více nežli Prorok, nýbrž k Anjelu přirovnán: „Tentož jest zajisté, o němž psáno jest: Aj, já posílám Anjela svého před tváří tvou, ...“* Marek 29 (elize spony). Minimální výskyt omezený na kontext novozákonní parafráze naznačuje, že se v tomto užití spojka *nýbrž* chápala jako již neproduktivní. Znamená to, že „význam“ *dokonce, ba*, který podle Bauera měla ve starším období (Bauer 1960, s. 84), v barokním období zanikl.

Za součást tzv. doplňovacího typu stupňovacího souvětí se někdy považují také souvětí se zápornou podobou omezovacího výrazu *netoliko/nejenom* ve větě první a odporovací spojky ve větě druhé (Grepl – Karlík 1989, s. 368). Jde o konstrukci, která se ve staré češtině ustálila pod vlivem latinského *non tantum/ non solum — sed (etiam)*, a to obvykle v podobě *netoliko — ale (i)* (srov. Bauer 1960, s.81). Na rozdíl od předchozího příkladu představují tyto konstruk-

ce specifickou modifikací odporovacího souvětí (podobně jako tzv. zpřesňující typ stupňovacího souvětí). Ve zkoumaných památkách barokního období se nám podařilo zjistit takové užití *nýbrž* jen v jednom souvětí: (*Pekelný Nepřítel*)... *jsa z Nebe do Propasti pekelné svržen/ předce svou Zlost a Nenávist proti svému Stvořiteli provozoval, když nejenom naše první Rodiče skrze svou lest z Stavu Milosti obstoupil/ nýbrž i také krom některých pokolení Izrahelského, ostatně všechny Lidí od Boha k Modloslužebnosti/ i pod svou Moc přitáhl a přivedl...* Země 213. Do těchto konstrukcí se *nýbrž* rozšířilo až v 19. století (Bauer 1960, s. 87). V barokním období tomu patrně zabránilo to, že si ještě uchovávalo zbytky „stupňovacího“ charakteru.

Výše uvedené funkční uplatnění spojovacího výrazu *nýbrž* potvrzují také excerpovaná souvětí, která tlumočí do češtiny latinskou předlohu. Jeho odporovací charakter dokládají čtyři zjištěná souvětí, v nichž je ekvivalentem latinské odporovací spojky *sed*: *Ach nechtěj, nechtěj záviděti bezbožným Štěstí toho Světa, nýbrž raději jich polituj, nebo jako hovada do Jatek prospíchají* Bílovský 1721, s. 184 — *Noli hujus vitae felicitatem hominibus pravis invidere, sed condole, imo dum ipsi non dolent, potius ingemisce, ut qui velut bruta animalia ad macellum properant; sv. Vácslav, ..., zvláštní moudrost na sobě ukazoval, s žádnými pacholaty žertovných rozprávek nemiloval, směšných básní neposlouchal, marných hříček a divadel nemiloval a nenásledoval, nýbrž do kostelů, jejichžto v Čechách velmi málo bylo, jak nejdříve mohl, se ubíral a podle schopnosti svého mladistvého věku v paměť uvéstí se snažil věci v kostele čtené a zpívané* Tanner 1669, s. 44 — ... *S. Venceslaum, ..., nullis puerorum se intermiscendo jocis ac colloquiis, non ridiculas auscultando fabellas, non inania sectando spectaculla; sed statim ad „Ecclesias, ...“, solitum fuisse se creberrime conferrere „ad audientium, &, quantum per...* Tanner 1661.

V jednom souvětí je *nýbrž* ekvivalentem latinské stupňovací spojky *quin*: *Vidouc pak, že ztrhnuce jí s hlavy rouchu (!), ponížene a snážně jich prosila, aby ji tím způsobem a tou suchou smrtí neusmrcovali, nýbrž raději, aby jí hlavu sřá-li...* Tanner 1669, s. 84 — *Huic ubi velamen capiti suo detractum vidit collo suo ad strangulandum iniici, infimis eos obtestata est precibus, ne hoc sicco genere mortis se occisam velent, quin caput potius amputarent, aut quonque demum modo sacerent...* Tanner 1661. Ve dvou dokladech tlumočí latinské slučovací spojovací prostředky. V prvním souvětí stojí *nýbrž* za *neve*, což je slučovací spojka mezi dvěma zápornými účelovými větami. Překladatel, který si počíná velmi volně (jako by text zároveň interpretoval), zde nahrazuje slučovací spojovací prostředek stupňovacím (je to zajímavý případ, jelikož zde jde o autorský překlad J. Tannera): *...přišel k tomu páter její bratr, a aby se nekormoutila, nýbrž bez starosti byla, jí napomínal* Tanner 1658, s. 168 — *Solicitae ob id sorori suae, melleque ancillas illas illinenti supervenit Pater, atque ne perturbaretur, neve esset anxia, monebat* Tanner 1680, s. 160. Podobně je místo slučovacího *et* v dalším zjištěném českém překladu *nýbrž*: *První Den hned při začátku tohoto přítomného milostivého Léta/ jináče nemohu/ ani nechci začátek mého kázání učiniti/ než Slovy velikého Kazatele Svatého Pavla; skrze kterého Usta sam Kristus kázal: „Quamvis enim nulla sint tempora“, mluvím dál s Leonem:*

„*quae divinis non sint plena muneribus, & semper nobis ad misericordiam Dei per ipsus gratiam praestetur accessus! Nebo ačkoliv sice žádný čas není takový/ který by nebyl plný Božských Milostí/ a Darů/ nýbrž vždycky nám k Milosti jeho/ a milosrdenství/ a Dveře jsou otevřené: letos nicméně/ a tyto dvě Neděle následující... všech nás Mysl/ a Srdce více se k Duchovnímu Prospěchu pohybují/ mohou/ a mají: nebo tyto Dni jsou postní dnové/ Bohu milé Dní...* Bílovský 1720, s. 415–416. (V tomto případě je však překlad přímo nepřesný, je vynechána část původního textu, souvětí působí jako „vykloubené“.) Je patrné, že překladatelé užitím *nýbrž* vnesli do textu „novou informaci“ — souvětí tak nabylo stupňovacího charakteru. Uvedené tři doklady naznačují, že povědomí o původním určení *nýbrž* jako spojovacího prostředku stupňovacího souvětí tzv. doplňovacího ještě nebylo zcela mrtvé. Za podstatné však považujeme, že *nýbrž* figuruje v českém překladu v kladných větách, které následují po větách záporných! Zde se patrně vyjevuje proces změny *nýbrž* ve spojovací prostředek souvětí opakově odporovacího.

Podobně jako v souvětí uplatňuje se spojka *nýbrž* na úrovni větněčlenské v adverzativním poměru. Jde o obdobu odporovacích souvětí opakových. Druhý větný člen uvádí, co platí místo (popíraného) prvního členu („nikoli A, *nýbrž* B“). Zjistili jsme čtyři takové několikanásobné větné členy: *...ta slova na Babu nezní, nýbrž na Dukáty...* Marek 156, *...Křest a Biřmování není jedna Svátost, nýbrž dvě rozdílné Svátosti Nového Zákona...* Koniáš 386. V jednom dokladu se *nýbrž* užívá v stupňovacím poměru: *Máš také jiný příklad o nějakém biskupovi, z vzáctného knížetického rodu poslém, ale nechvalitebný, nýbrž pohoršitelný život vedoucím...* Jestřábský 164.

Ve třech případech je spojky *nýbrž* užito u koordinačně spojených větných členů, z nichž „druhý uvádí něco, co převyšuje obvyklou míru očekávání“ (Mluvnice češtiny III, s. 405). Mezi členy v koordinační skupině je tedy stupňovací poměr. Vedle *nýbrž* signalizuje tento druh vztahu výraz umístěný u prvního členu:

1. záporná podoba omezovacího výrazu: *jednak nejenom: Bylo by ještě mnoho psáti, kterak nejenom Zlato a Stříbro, nýbrž i Zlaté a Stříbrné Pruty, i také Ostružiny Zlaté nedávných časův nalezené byli...* Země 197, *jednak netoliko: Za kteréžto tak Spasitelná nás Vaše Napomínání, mocné Přímlyvy a ochranu, i mnohá Dobrodiní, netoliko naším Předkům nýbrž i také nám až dosavád činěné, a prokázané; povinné vděčni se býti uznáváme...* Země, Uvedení 8;
2. výraz *nercili*: *A nercili v jednom Cechu, nýbrž při všech Pořádcích trojnásobně více lidu se vynacházelo: Ano celá obec, ..., nad míru v větším počtu rozmnožená byla* Hammerschmidt 124.

Pokud jde o výraz *anobrž*, ten ve většině excerpovaných souvětí spojuje věty, mezi jejichž obsahy je poměr gradační. Jde především o výše charakterizovaný typ doplňovací. Excerpovali jsme sedm takových souvětí: *Bruno..., jemužto štěstí sloužilo, anobrž po něm toužilo...* Marek 20, *(při posledním soudu Božím)... všickni zlí a falešní skutkové vyjevení budou, jak hrozí ostrovtipný „Ge-*

miani...“. Anobřz i někdy zde na tomto světě Bůh pokrytce zahanbuje... Koniáš 384, *Ano někteří také lejna... do sebe cpali, Rodičové Dětem, Děti Rodičům z Hrdla vydírali, když jeden druhého uzřel nětco žvejkatí, hned mocnější mdlejšího zaškrtil, aby sám z ust a z hrdla jeho do svých, to co on žvejkal dostal. Anobřz což hroznějšího jest, Matky své vlastní děti vařily a jedly* Božan 720. V jednom souvětí máme doložen typ „neplatí A, a nadto neplatí ani B“: *...a nikdy neshořelo, anobřz ani nesčernalo* Marek 166.

Zjistili jsme tři souvětí, ve kterých *anobřz* uvozuje kladnou větu následující po záporné. Jde o výše charakterizovaný tzv. zpřesňující typ souvětí stupňovacího, tj. o ten, který představuje modifikaci opakově odporovacího souvětí: *Kdo se sv. Pavlem tehdy za víru ŘímskoKatolickou a za Učení její nestydí, anobřz když toho potřeba žádá, veřejně, srdnatě, a svobodně Pravdu Kristovou vyznává: ten jest Pastýř Ovcí Kristových...* Koniáš 389 (lze také chápat jako „neplatí A, nýbrž právě naopak B“). V jednom souvětí je zvýrazněn moment nečekanosti, překvapivosti („neplatí A, nýbrž dokonce platí B“): *...o tom vědomost jistou máte, že on nikdy v Chrámu Páně při kázání Slova Božího viděn nebyl, anobřz opovázlivě ním pohrdal...* Marek 279. V dalším případě jde spíše o jakési doplnění předchozího tvrzení, jakoby třetí člen stupňovacího souvětí — ono „doplnění“ signalizuje výraz *také* (aditivní částice): *...že netoliko s ním žádné upřímné jednání nechtěli míti, ale „aniž co mohli jemu pokojně mluvití“ anobřz také usilovali o jeho bez živobytí* Marek 547.

Na členské úrovni se vyskytuje *anobřz* (někdy doplněno částicí *i*) pouze u spojení větných členů ve stupňovacím poměru. Člen druhý uvádí „něco, co převyšuje obvyklou míru očekávání“ (srov. výše) vázanou na člen první: *Aniž se tomu má kdo diviti, poněvadž člověk závistivý jest vtělený ďábel, anobřz nad ďábla horší, nebezpečnější, a ukrutnější* Marek 220, *...čest Pavlova jest ztenčená, anobřz v nic obrácená* Marek 34; *Kterak pravím, ten netoliko poddaný, ale i poslušný, anobřz zmařený se pokládá:...* Marek 126; *7x jsme excerpovali anobřz doplněné o výraz i: ...nebo byl člověk bezbožný, svarlivý, a nepokojný, anobřz i vráh, a lotr...* Marek 549, *O té Panně... Starožitnost Spisovatelův zanedbala více o ní co psáti, mimo Tytule, že ji nazývá Blahoslavenou, anobřz i Svatou, jejížto život plný Svatých ctností, a od Marnosti Světské odvrácenou právě Knížetskou mysl jsou našli* Hammerschmidt 104; v jednom případě jsme zjistili konstrukci *netoliko* — *anobřz*: *... a povívám, že netoliko po ramenách, na hlavě, za ušima, na dvořích, na světnici, na komorách, anobřz všudy, kde a kam se obrátí, kříže nacházejí...* Marek 150; ve dvou případech zde máme doloženu variantu „ne A, a nadto ne B“: *... že jste, ..., rozkaz náš potupili, ..., nemáte od nás očekávati ani doufati zhola žádné poctivosti, ..., žádných užitekův; anobřz ani jednoho nejmenšího halťře:...* Jestřábský 36, *Co jest medlé Lidskému Pokolení na světě potřebnějšího nad Vodu? bez níž Lidé, ani Hovada žádné chvíle býti: anobřz žádná Bylinka, ..., ani všelijaká Semena bez jejího svlažování užitku vydávati nemohou* Hammerschmidt 116.

Stupňovací charakter *anobřz* potvrzují také námi zjištěné překlady latinských památek. Ve třech souvětích je ekvivalentem latinského stupňovacího výrazu *quin*: *Jiní vypravují, že jsou ti Anjelé císaři prsty a tváří hrozili. Anobřz i mo-*

*hutský volenec se přiznal, že jest tehďáž, ..., neobyčejnou hrůzou byl naplněn Tanner 1669, s.64 — Referunt autem alii, Angelos illos Caesari digitis & vultu comminuatos esse. Quin & Mogutinus Elector fassus est, inusitato se, ..., horrore fuisse perculsum; Té tedy tak vznešené Akademii netoliko za nejpřednějšího patrona sv. Václava představil Karel císař, ale také jí za erb ustanovil a sebe obraz sv. Václava a sebe před ním klečícího. Anobřž taková byla pobožnost tohoto císaře k tomu svatému, že jest mnohým městům a ouřadům jeho obraz za erb ustanovil... Tanner 1669, s.135 — Huic ergo tantae Universitati non tantum Patronum primarium preposuit Carolus S. Venceslaum, sed ejus etiam effigiem, sequi coram illo abiectum in gemma, eidem in Sigilli Notam assignavit. Quin & tanta tunc erat in Divum hunc pietas, ut plurarium Urbium Dignitatumque; Insignia ejus fulgerent effigie... V jednom souvětí stojí za latinský stupňovací spojovací prostředek *immo*: ... ty věci, který jest svatý Václav po tom čase konal, tak veliké jsou, že by se byly za císařování Otty Velikého nemohly vykonati, poněvadž jest on na císařství dosedl léta Páně 936, svatý pak Václav jest zabit — i podle vysvědčení Bucholcera — léta Páně 938 aneb nejposlézeji podle Sigeberta léta 939, anobřž Nauclerus klade, že jest svatý Václav zabit hned při začátku císařství Ottona Velikého... Tanner 1669, s.62 — ... occissus vero sit S. Venceslaus (etiam Bucholcero consentiente) Anno 938. Aut summum (juxta Sigebertum) 939. Immo Nauclerus ponit eum occisum statim initio Imperii Ottonis Magni.*

Jak je patrné z naší analýzy, je rozdíl v distribuci *anobřž* a *nýbřž*. *Anobřž* si ještě uchovává převážně své původní určení — a to spojky stupňovací. Tato skutečnost je patrně dána pokračováním staršího stavu. Jak to ukázal J. Bauer (1960, s. 75), plnilo *ano* původně také funkci spojky odporovací — ale pouze v souvětích s omezovacím odstínem. V období, kdy bylo povědomí o původním určení jednotlivých komponentů *ano* a *spíše* živé, to však bylo na závalu. *Spíše* se do takového typu odporovacího souvětí nehodilo — bylo blízké souvětí opakově odporovacímu. *Anobřž* bylo tedy zpočátku specializováno na souvětí stupňovací.

F. Trávníček tvrdí (Trávníček 1930, s. 97), že za výrazový prostředek adverzativnosti se *anobřž* chápalo nepochybně již u Vusína. Jako doklad pak uvádí heslo *anobřž* z *Lexiconu tripartitum* (Vusín 1742): *anobř/ nýbř (!) adv. imo, quinimo, sondern*. Domníváme se, že právě latinské ekvivalenty *imo* a *quinimo*, které se uplatňují ve stupňovacích souvětích, ukazují, že o „nepochybně“ adverzativní chápání zde nejde. Srovnáme-li v tomto slovníku české ekvivalenty pro německé odporovací spojky *aber* a *sondern*, zjišťujeme, že v nich *anobřž* nefiguruje: *aber at., sed, verum, než; sondern/ aber, sed, verum, verd, ale/ pak/ nýbřž*. Podobně nefiguruje *anobřž* mezi českými ekvivalenty pro latinské odporovací spojovací prostředky *sed* a *verum* ve Vusínově *Dictionarium Latino-Germanico-Bohemicum* (Vusín 1769): *sed conj. aber . ale; verum conj. aber, sondern, ale právě*. Ba naopak je zde *anobřž* (ovšem společně s *nýbřž*) uvedeno jako ekvivalent stupňovacího *immo*: *immo conj. ja auch/ ja wohl . nýbřž, anobřž*. Zdá se tedy, že ještě v tomto období se *anobřž* chápalo jako spojovací prostředek stupňovací (v onom doplňujícím smyslu) — jako ekvivalent latinského *immo*. *Spíše* bychom mohli Vusíno-

vi přisoudit adverzativní chápání výrazu *nýbrž*, které se zpravidla objevuje jako ekvivalent německého *sondern*. Jak však ukazuje heslo *nýbrž* v *Lexiconu tripartitum* (op. cit.): *nýbř* (!) *quin, imo, sondern*, resp. latinské ekvivalenty, nebylo povědomí o jeho funkci stupňovací ještě zastřeno. (Naše analýza však ukázala, že se omezovalo na „zpřesňující“ podtyp stupňovacího souvětí.)

Zůstává otázkou, proč se *anobrž* nakonec (patrně až v 19. století) stalo pouze spojovacím prostředkem opakově odporovacího vztahu (a s ním spojeným tzv. zpřesňujícím typem stupňovacího vztahu). Nepochybně tu svou roli sehrála ztráta výše zmíněného povědomí o původním určení komponentů *ano* a *brž* — navíc *brže* začalo samostatně patřit k jazykovým prostředkům již neproduktivním. Patrně svou roli sehrál i vzor výrazu *nýbrž*, s nímž ho vedle podobného zakončení spojovaly některé funkce, zejména ve stupňovacích souvětích „zpřesňujících“ (po první záporné větě; někdy taková souvětí s *anobrž* nabývala povahy opakově odporovacích — Bauer 1960, s. 88). Když se pak *anobrž* stalo synonymním s výrazem *nýbrž* (patrně k tomu došlo až v obdobích pozdějších), začalo představovat výrazový prostředek v podstatě nadbytečný. A tak zaniklo.

Rychlejší ustálení *nýbrž* v odporovacím opakovém souvětí než *anobrž* vyplývá z jeho poněkud odlišného vzniku a vývoje. Vznik *nýbrž* vysvětlil F. Trávníček (Trávníček 1931, s. 58–59): *ne* bylo původně samostatnou větou, která buď popírala obsah předchozí kladné věty, nebo opakovala negaci předchozí záporné věty („Negace *ne* opakuje obsah předešlé záporné věty a tím jej zdůrazňuje, ...“ 1931, s. 58). Věta s *brže* pak vyjadřovala: „...opak nebo aspoň něco odporujícího první větě...“ (ibid.). Lexikální význam původně komparativu *brže* ukazuje, že taková souvětí měla charakter korektury, opravy toho, co bylo řečeno ve větě první (srov. Bauer 1960, s. 74). J. Bauer tvrdí, že prvotní byla funkce stupňovací, že funkci opakově odporovací nabylo *nýbrž* až později. Patrně myslel i na onen druh stupňovacího souvětí, který bývá charakterizován jako zpřesňující. Konstatovali jsme výše, že ten je vlastně specifickou modifikací souvětí opakově odporovacího. Domníváme se, že právě v tomto užití byla skryta dispozice tohoto výrazu k funkci spojky opakově odporovací (již ve starém období v některých případech tohoto významu nabylo — Bauer 1960, s. 76). Tato dispozice byla rozvinuta až během následujícího vývoje. Patrně zde zapůsobila potřeba odpovídajícího ekvivalentu pro německý výraz *sondern*. Excerpovaný barokní materiál a srovnání s Vusínovým slovníkem ukazuje, že k definitivní změně došlo v období barokním.

Podobně jako v excerpovaných barokních památkách nepodařilo se nám ve Vusínově slovnících zjistit spojovací prostředky *a brž* a *alebrž*. Zdá se tedy, že již v barokním období šlo o výrazy neživé. (Naproti tomu v díle J. A. Komenského se ještě vyskytují — srov. Rösel 1983).

V případě spojení *a brž* to není nikterak překvapivé zjištění. Nešlo totiž nikdy o příliš frekventovaný spojovací prostředek, což dokumentuje to, že komponenty *a* a *brže* nesplynuly nikdy ve složenou spojku (Bauer 1960, s. 75). Patrně zde svou roli sehrála funkční vágnost spojky *a*, její „významová“ nevyhraněnost. Takto byly upřednostněny ty výrazy, které se svými vlastnostmi — a určením — hodily do těchto souvětí (a k výrazu *brže*) lépe.

Příčina zániku *alebrž* bude patrně stejná, jakou jsme konstatovali pro *anobrž*, a to jeho funkční blízkost k *nýbrž*. Původně byla patrně distribuce *alebrž* omezena na opakově odporovací souvětí, popř. jeho modifikaci „zpřesňující“ typ stupňovacího souvětí, i když se v nám známých klasifikacích hovoří o jeho funkci stupňovacího spojovacího prostředku bez tohoto omezení (zejména Bauer 1960). Na výše uvedený předpoklad původní distribuce však ukazují jednak všechny doklady na užití *alebrž* v předchozích obdobích, které jsme zjistili v sekundární literatuře (Bauer 1960; Jungmann 1835–1839; Zikmund 1863, s. 550; Gebauer 1970; Gebauer 1924, s. 679–680) — zde se *alebrž* vyskytuje zásadně po záporné větě. Jednak na tuto funkci ukazuje komponent *ale*, který je typickým prostředkem odporovacího souvětí. Jakmile se v barokním období završil proces funkční specializace *nýbrž* coby prostředku opakově odporovacího souvětí, zaniklo *alebrž* jako prostředek s *nýbrž* v podstatě identický, a tudíž nadbytečný.

Na závěr bychom chtěli upozornit na jednu skutečnost, která z naší analýzy nepřímo vyplývá, a to, že ve vývoji spojovacích prostředků je nutno počítat s jistou kontinuitou mezi obdobími barokním a obdobími národního obrození. Např. spojovací výrazy *a brž* a *alebrž*, které v barokním jazyce patřily mezi prostředky neživé a které se začaly na počátku 19. století vlivem humanistické češtiny znova užívat, v novodobém spisovném jazyce stejně zanikly. Podobně se u výrazu *nýbrž* nakonec prosadila jeho funkce spojky opakově odporovacího vztahu, které tento výraz nabýval již v barokním období. Bez předpokladu jisté kontinuity bychom tedy stěží vysvětlili, proč vývojové změny, se kterými jsme se setkali v barokních památkách a které byly v podstatě eliminovány na počátku 19. století (příklonem k vysokému standardu humanistické češtiny), se v pozdějších obdobích přesto prosadily. Určit rozsah předpokládané kontinuity však přesahuje možnosti tohoto článku.

LITERATURA

- BAUER, J.: Vývoj českého souvětí. Praha 1960.
 BĚLIČOVÁ, H. — SEDLÁČEK, J.: Slovanské souvětí. Praha 1990.
 BLAŽEK, J.: Stupňovací souvětí v češtině. In: SPFFBU, A 10, 1962, s. 39–55.
 GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého IV. Skladba (vydal F. Trávniček). Praha 1924.
 GEBAUER, J.: Slovník staročeský I (A–J). 2. vyd. Praha 1970.
 GREPL, M.: K podmínkám diferenciacie spojovacích prostředků v obrozenském spisovném jazyce. In: Studie ze slovanské jazykovědy, Praha 1958, s. 109–118.
 GREPL, M. — KARLÍK, P.: Skladba spisovné češtiny. 2. vyd. Praha 1989.
 JUNGMAN, J.: Slovník česko-německý I–V. Praha 1835–1839.
 KOPEČNÝ, F.: Etymologický slovník slovanských jazyků II. Praha 1980.
 MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého. 2. vyd. Praha 1968.
 Mluvnice češtiny III. Praha 1987.
 Příruční slovník jazyka českého I–VIII. Praha 1935–1957.
 Příruční mluvnice češtiny. Brno 1995.
 RÖSEL, H.: Wörterbuch zu den tschechischen Schriften des J. A. Comenius. Münster 1983.
 SVOBODA, K.: Kapitoly z vývoje české syntaxe hlavně souvětí. Praha 1988.

- TRÁVNÍČEK, F.: Neslovesné věty v češtině I. Brno 1930; II 1931.
 VINTR, J.: Zásady transkripce českých textů z barokní doby. 1995 (rkp.).
 ZIKMUND, V.: Skladba jazyka českého. Litomyšl — Praha 1863.

PRAMENY

- BÍLOVSKÝ, B. H. J.: Cantator cygnus... Hlas Duchovní Labutě... Olomouc 1720.
 BÍLOVSKÝ, B. H. J.: Pia quadragessima... První Postní Rozvažování... Opava 1721.
 BOŽAN, J. J.: Slaviček rájský. Hradec Králové 1719.
 HAMMERSCHMIDT, J. F.: Historie Klatovská... Praha 1699.
 JESTŘÁBSKÝ, V. B.: Vidění rozličné sedláčka sprostného. Vyd. M. Kopecký. Uherský Brod 1973.
 KONIÁŠ, A.: Postylla... Praha 1750.
 LAŠTOVKA, T. X.: Čtvrtý Článek Víry Katolické... Tmava 1748.
 MAREK, D.: Trojí chléb nebeský... Díl I. Praha 1728.
 TANNER, J.: Muž Apoštolský aneb život... (překlad latinského originálu od Jana Tannera, 1. vyd. 1680). Vyd. J. Vašica. Praha 1932.
 TANNER, J.: Trophea Sancti Wenceslai... Praha 1661.
 TANNER, J.: Život a sláva sv. Václava (překlad latinského originálu od Felixe Kadlinského, 1. vyd. 1669). Vyd. Z. Kalista. Praha 1941.
 TANNER, J.: Vir Apostolicus... Praha 1658.
 Země dobrá, to jest Země Česká... Hradec Králové 1754.
 VUSŤN, K.: Dictionarium Latino-Germanico-Bohemicum. Praha 1769.
 VUSŤN, K.: Lexicon tripartitum, Deutsch, Lateinisch und Böhmisches Wörterbuch. Praha 1742.

POZNÁMKA O TRANSKRIPCI

Pro transkripce českých textů barokního období neexistují dosud obecně přijatá a závazná pravidla. Citujeme-li doklady přímo z barokních tisků, přepisujeme je podle zásad formulovaných J. Vintrem (viz Literatura). Doklady pocházející z edic novočeských ponecháváme v podobě, která vychází ze zásad té dané edice.

EIN BEITRAG ZUR ENTWICKLUNG DER MIT *BRŽE* GEBILDETEN VERKNÜPFUNGSMITTEL

Der Autor des Beitrags untersucht anhand einiger literarischer Texte aus der Zeit des Barock die Verwendung der mit *brže* gebildeten Verknüpfungsmittel. Wie J. Bauer zeigte, entstanden diese Ausdrücke im 15. Jahrhundert und wurden vor allem in graduierenden oder adversativen Satzverbindungen gebraucht. *Brže* war ursprünglich der Komparativ des Adverbs *brzo* und bedeutete „schneller“, „eher“. Stand es im zweiten Satz der Satzverbindung, so wurde ausgedrückt, daß der Inhalt des zweiten Satzes eher (wahrscheinlicher) gilt, als der Inhalt des ersten. Dabei wurden *brže* die Verknüpfungsmittel *a*, *ano*, *ale* sowie die ursprüngliche Negationspartikel *ne* vorangestellt. Im Laufe der weiteren Entwicklung bildeten sich die zusammengesetzten Konjunktionen *alebrž*, *anobrž* und *něbrž* (>*nýbrž*) heraus; lediglich aus der Abfolge von *a* und *brž* entstand keine zusammengesetzte Konjunktion.

Aus den untersuchten Quellen wurden von den genannten Konjunktionen nur *nýbrž* und *anobrž* exzerpiert. Es konnte festgestellt werden, daß sich die Verwendung von *nýbrž* — im Unterschied zu früheren Phasen der sprachgeschichtlichen Entwicklung — verändert und der neu-

tschechischen nahekommt. *Nýbrž* fungiert vor allem als Konjunktion in adversativen Satzverbindungen, in denen der zweite Satz das Gegenteil dessen ausdrückt, was im ersten Satz verneint wird (diese Bedeutungsfunktion von *nýbrž* ähnelt der des deutschen *sondern*). In manchen Fällen verfügen solche Satzverbindungen auch über eine graduierende Bedeutungsnuance. *Anobrž* dagegen hat stets graduierende Bedeutung. Diese tritt am deutlichsten hervor, wenn sie in eine kopulative Satzverbindung eingebettet ist (es gilt A, und dazu noch B). Der Autor vertritt die Auffassung, daß *anobrž* den Charakter eines adversativen Verknüpfungsmittels (vgl. das deutsche *sondern*) erst später annahm (wahrscheinlich erst im 19. Jahrhundert). Aus dem Nichtvorhandensein der Verknüpfungsmittel *a brž* und *alebrž* schließt der Autor, daß diese bereits in der Zeit des Barock peripheren Charakter hatten.

Pavel Kosek
Filozofická fakulta Ostravské univerzity
Reální 15
70 103 Ostrava
kosek@tron.osu.cz

